

مقدمه

بدون تردید بازسازی و تعالی شخصیت معنوی آدمی، هدف اصلی همه رسولان الهی بوده است. در قاموس مصلحان آسمانی برای علومی که بدون واسطه در خدمت این آرمان مقدس نباشند، کارکردی ابزاری تصویر شده است.

هر پژوهشگر حقیقت جو باندد کنکاشی در منابع اولیه اسلام، معنویت سالاری و اخلاق محوری را در تار و پود تعالیم آن آشکارا نظاره خواهد کرد.

مفهوم لغوی واژه اخلاق

«اخلاق» جمع «خلق» و به معنای نیرو و سرشت باطنی انسان است که تنها با دیده بصیرت و غیر ظاهر قابل درک است. در مقابل، «خلق» به شکل و صورت محسوس و قابل درک با چشم ظاهر، گفته می شود. همچنین «خلق» را صفت نفسانی راسخ نیز می گویند که انسان افعال متناسب با آن صفت را بی درنگ انجام می دهد. مثلاً فردی که داری «خلق شجاعت» است، در رویارویی با دشمن، تردید به خود راه نمی دهد.

این حالت استوار درونی، ممکن است در فردی به طور طبیعی، ذاتی و فطری وجود داشته باشد؛ مانند کسی که به سرعت عصبانی می شود و یا به اندک بهانه ای شاد می گردد. منشأهای دیگر خلق، وراثت و تمرین و تکرار است؛ مانند این که نخست با تردید و دودلی اعمال شجاعانه انجام می دهد، تا به تدریج و بر اثر تمرین، در نفس او صفت راسخ شجاعت به وجود می آید؛ بطوری که از این پس بدون تردید، شجاعت می ورزد.

صفت راسخ درونی، ممکن است «فضیلت» و منشأ رفتار خوب باشد و یا «رذیلت» و منشأ کردار زشت. به هر روی بدان «خلق» گفته می شود.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

تعریف علم اخلاق

علم اخلاق، علمی است که صفات نفسانی خوب و بد و اعمال و رفتار اختیاری متناسب با آنها را معرفی می کند و شیوه تحصیل صفات نفسانی خوب و انجام اعمال پسندیده و دوری از صفات نفسانی بد و اعمال ناپسند را نشان می دهد.

بر اساس این تعریف، علم اخلاق علاوه بر گفت و گو از صفات نفسانی خوب و بد، از اعمال و رفتار متناسب با آنها نیز بحث می کند. غیر از این، راهکارهای رسیدن به فضیلت ها و دوری از رذیلت ها- اعم از نفسانی و رفتاری- را نیز مورد بررسی قرار می دهد.

بنابر این موضوع علم اخلاق، عبارت است از: صفات و اعمال خوب و بد، از آن جهت که برای انسان قابل تحصیل و اجتناب و یا انجام و ترک اند. از آنجا که مبدا و بازگشت رفتار و صفات خوب و بد انسان به روح و روان آدمی می باشد، بعضی از عالمان اخلاق موضوع علم اخلاق را «نفس انسانی» دانسته اند.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

تربیت اخلاقی

تربیت در لغت به معنای «پرورش دادن استعداد های شی» است. این استعدادها ممکن است، فیزیکی و مادی، علمی و عقلانی و یا استعداد های اخلاقی باشند.

مقصود از تربیت اخلاقی، چگونگی به کارگیری و پرورش استعدادها و قوای درونی، برای توسعه و تثبیت صفات و رفتارهای پسندیده اخلاقی و نیل به فضایل عالی اخلاقی و دوری از رذیلت ها و ناپبود کردن آنها است. بنابر این در تربیت اخلاقی، رویکرد اصلی متوجه پرورش استعداد های اخلاقی و رسیدن به کمالات اخلاقی است؛ در حالی که در تربیت علمی، هدف شکوفایی استعداد های علمی و کسب مراتب بالای علمی است و از همین روی نگرش به انسان عمدتاً ابزاری و عالی است.

تربیت اخلاقی نیز بخش مهمی از علم اخلاق را تشکیل می دهد و چون مباحث آن عمدتاً ناظر به راهکارهای عملی و ارائه توصیه هایی در باب عمل است، گاهی از این بخش تحت عنوان «اخلاق عملی» یاد می شود. در مقابل آن بخش از مباحث اخلاقی که به توصیف خوبیها و بدیهای اخلاقی می پردازد و به آن گاهی «اخلاق نظری» گفته می شود.

ه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

علم اخلاق و فقه

علم فقه، اعمال و رفتار انسان های مکلف و مسئول را از دو جهت مورد بررسی قرار می دهد و دو گونه داوری دارد: ابتدا از جهت آثار اخروی آن، یعنی ثواب و عقاب که در تحت عناوینی مانند وجوب و حرمت بیان می گردد و دیگری از جهت آثار و وضعیت دنیوی آن که در تحت عناوینی مانند صحت و بطلان بیان می گردد. بررسی ها و احکام نوع اول فقه، ماهیت اخلاقی داشته، بخش مهمی از متون و منابع اخلاق اسلامی را تشکیل می دهد. بررسی ها و احکام نوع دوم فقه، خارج از قلمرو علم اخلاق است و ماهیت اخلاقی ندارد، بلکه تنها ماهیت فقهی و حقوقی دارد.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

علم اخلاق و حقوق

موضوع علم حقوق، قواعد کلی و الزام آور اجتماعی است که اجرای آن از سوی دولت و قدرت حاکم تضمین شده است. بنابر این علم حقوق، فقط به زندگی دنیوی و اجتماعی انسان نظر دارد و احکام آن همگی لازم بوده و برای اجرا ضمانت دنیوی و خارجی دارند. در حالی که علم اخلاق شامل زندگی فردی انسان نیز می شود، و احکام غیر الزامی نیز در آن وجود دارد. یعنی اخلاق هم شامل زندگی اجتماعی و فردی می شود و هم دارای احکام الزامی و غیر الزامی است و آن دسته از احکام اخلاقی که ماهیت حقوقی ندارند، ضمانت اجرای دنیوی و خارجی نیز نداشته، ضامن اجرای آنها درونی و اخروی است.

علم اخلاق و عرفان عملی

عرفان که نظامی علمی- فرهنگی است، دو بخش دارد: نظری و عملی. بخش نظری عرفان، مربوط به تفسیر هستی، یعنی خدا، جهان و انسان است. عرفان در این بخش شباهت های بسیاری با فلسفه دارد. بخش عملی عرفان، روابط و وظایف انسان را با خود، جهان و خدا بیان می کند. این بخش از عرفان که به آن علم «سیر و سلوک» نیز گفته می شود، بسیار شبیه به علم اخلاق است. در عرفان عملی، صحبت از این است که «سالک» برای رسیدن به قله بلند انسانیت (توحید) باید از کجا آغاز کند و چه منازل و مراحل را به ترتیب بپیماید و در منازل بین راه چه حالاتی به او دست می دهد و چه وارداتی خواهد داشت. البته همه این مراحل باید با اشراف و مراقبت انسان کامل و پخته که خود این راه را طی کرده و از راه و رسم منزل ها، آگاه است، صورت گیرد و اگر همت انسان کاملی بدرقه راه نباشد، خطر گمراهی است. بدین ترتیب، مباحث عرفان عملی عمدتاً بر محور تربیت اخلاقی و راهکارها و ابزار دستیابی به مقامات معنوی دور می زند و این امر در واقع یکی از محورهای اساسی علم اخلاق محسوب می شود.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

علم اخلاق و علوم تربیتی

علوم تربیتی با بهره گیری از دستاورد های روان شناسی و شناسایی اصول حاکم بر رفتار انسان و تلاش در جهت آگاهی از فرمول هایی که کنش ها و واکنش های آدمی در چارچوب آنها شکل می گیرد، زمینه های رشد و شکوفایی هر چه بیشتر استعداد های علمی، اخلاقی و مهارت های حرفه ای را فراهم می آورد و اگر توجهی به عوامل و زمینه های اخلاقی داشته باشد، نگاه او به این عوامل صرفاً یک رویکرد ابزاری و واسطه ای است و چون وجود فضیلت های اخلاقی، فرد را در طی مراحل تربیتی یاری می دهد، آنها را مورد توجه قرار می دهد. در حالیکه قلمرو علم اخلاق بسیار وسیع تر از معرفی ابزارهای تربیت است، اما علم اخلاق و علوم تربیتی در برخی حوزه های اخلاقی مانند «اخلاق علمی» در قلمرو و مسئله، مشترک اند. علم اخلاق در این حوزه هم به اصل علم و موضوع و متعلق آن، نگاه ارزشی و اخلاقی دارد و هم انگیزه ها و رفتار معلم و شاگرد را به لحاظ اخلاقی سامان می دهد و هم روابط متقابل آن دو را بر موازین ارزشی اخروی استوار می سازد.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

اخلاق فیلسوفانه

این شیوه اخلاقی عمدتاً با پذیرش و تأثیر پذیری از نظریه «اعتدال» و «حد وسط» به عنوان معیار کلی برای فضیلت اخلاقی، در مقابل، «افراط و تفریط» که مشخصه رذیلت اخلاقی اند، تلاش می‌کند تا تمام خوبی‌ها و بدی‌های اخلاقی را در قالب این فرمول توجیه و تبیین نماید. در این روش، شناسایی قوای نفسانی و چگونگی اعتدال و افراط و تفریط در آنها، محور و مدار همه مباحث اخلاقی است. توصیه اصلی این مکتب جهت تربیت اخلاقی، اعتدال بخشیدن به قوای درونی است.

کتاب‌های تهذیب الاخلاق و طهاره الاعراق نگاشته ابن مسکویه، اخلاق ناصری نوشته خواجه نصیر الدین طوسی و تا حدود بسیار جامع السعادات نوشته مولی محمد مهدی نراقی بر اساس این شیوه و دیدگاه نگاشته شده‌اند. این شیوه، به دلیل مشکلاتی که برای تفسیر «اعتدال» وجود دارد و همچنین عدم جامعیت آن در تفسیر و توجیه همه مفاهیم اخلاقی، مورد نقد واقع شده است و از جهت حوزه نفوذ نیز «به دلیل این که خیلی خشک و علمی بوده از محیط علما و فلاسفه تجاوز نکرده و به میان عموم مردم نرفته است».

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می‌باشد

اخلاق عارفانه

یعنی اخلاقی که عرفا و متصوفه مروج آن بوده‌اند. این نوع اخلاق که بیشتر تکیه بر تربیت اخلاقی و سیر و سلوک دارد، تلاش‌های زیادی را برای ترسیم یک نظام تربیتی و تعیین مبدا و مقصد آن و منازل و مراحل که در بین راه وجود دارد و وسایل و لوازمی که در هر منزل به کار مسافر این راه می‌آید، مصروف داشته است.

محور اخلاق عارفانه، مبارزه و مجاهده با نفس است. عارفان متشرع همواره در صدد آن بوده‌اند که اعمال و رفتار و یافته‌های خود را با ظاهر و باطن شریعت هماهنگ نمایند و در این امر توفیق بسیاری داشته‌اند. آنها همچنین با تأکید بر دل و قدرت محبت و استفاده از زبان نافذ شعر و به کارگیری تشبیهات، استعارات و کنایات توانسته‌اند نفوذ فراوانی در میان عموم مردم پیدا نمایند.

کتاب منازل السائرین نوشته خواجه عبدالله انصاری و بسیاری از منابع معتبر شعر فارسی با مضامین معنوی و عرفانی از قبیل مثنوی معنوی مولوی و منطق الطیر عطار نیشابوری بیانگر این شیوه اخلاقی اند.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می‌باشد

الف- مکاتبی که در سلوک معنوی اصولاً پایبندی به شریعت را لازم ندانسته و یا تنها برای مدتی موقت و مرحله ای خاص لازم می دانند.

ب- مکاتبی که پایبندی به احکام شرع را تنها راه رسیدن به مقامات عالی معنوی دانسته و آن را همواره لازم می دانند.

در ارزیابی گروه اول از این مکاتب ، می توان گفت که آنها به نوعی دچار افراط در مبارزه با نفس شده و اخلاق اسلامی را از زندگی به مردگی کشانده اند افزون بر آن همه جایگاه تعقل و اندیشه را در اخلاق تا حدود زیادی به فراموشی سپرده که در نتیجه، منتهی به یک سلسله تعلیمات مغایر با کتاب و سنت گردیده اند.

اما گروه دوم از مکاتب عرفانی ، دستاورد های ارزشمندی در جهت سازماندهی راهکارهای عملی سیر معنوی، تعیین مبدا و مقصد آن و مراحل این سفر و چگونگی به کارگیری عناصر قدرتمندی مانند محبت، ذکر و نظارت در جهت تعالی معنوی، با خود دارند که در مقام تربیت اخلاقی بسیار کارآمد و سودمندند و همه این امور را منطبق با قرآن و روایات می دانند.

ترکیب این دستاوردهای جذاب تربیتی با مباحث توصیفی اخلاق اسلامی موجب آشکار شدن کارآمدی نظام اخلاقی اسلام خواهد شد.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

اخلاق نقلی

«یعنی اخلاقی که محدثان با نقل و نشر اخبار و احادیث در میان مردم به وجود آورده اند». در این شیوه ، مفاهیم اخلاقی بر اساس آنچه که در کتاب و سنت آمده، بدون توجه جدی و کافی به ترتیب واقعی حاکم بر آنها و مناسبات موجود بین آنها، بیان می گردد.

این قبیل متون بیشتر توصیف مفاهیم اخلاقی را وجهه همت خود قرار میدهند و به مبانی آنها و همچنین راهبردهای عملی، کمتر توجه می کنند. بنابراین نقطه شروع و پایان اخلاق و مخصوصاً تربیت اخلاقی چندان مشخص نیست. در این روش اخلاقی ، چیزی به نام یک نظام اخلاقی که هم در برگیرنده مباحث مبنایی اخلاق باشد و هم مباحث توصیفی و تربیتی رادر یک ترتیب منطقی سامان داده باشد ، به چشم نمی خورد. متونی که با این سبک نگاشته شده اند علی رغم غنایی که در مواد و محتوای اخلاقی دارند ، به لحاظ ساختاری و شکلی راضی کننده و مناسب نیستند.

کتاب هایی مانند احیاء العلوم نوشته محمد غزالی و المحجۃ البیضاء به قلم فیض کاشانی، نماینده این گونه متون اخلاقی اند.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

شیوه مورد قبول در این نوشتار ، تلفیق و ترکیبی است از نکات مثبت موجود در هر سه شیوه مذکور و در عین حال در این شیوه تلاش می شود که نارسایی های روش های نامبرده، جبران گردد. بنابراین در این روش،

اولا سعی می شود که اخلاق اسلامی از نظر شکل و محتوا در حد امکان بر اساس قواعد عقلانی و منطقی تنظیم و تبیین گردد.

ثانیا ، از دستاورد ها و تجربیات عارفان در حد امکان استفاده شود و ثالثا، ملاک و معیار داوری اخلاقی همواره قرآن و روایات باشد.

در این شیوه به پیروی از آنچه در کتاب خداوند و سنت نبی اکرم (ص) و اهل بیت گرامی اش (ع) بیان شده است، همه مزایایی که برای مکاتب و شیوه های اخلاقی پیش گفته شمردیم ، وجود دارد.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

بنابر این برخی از شاخصهای اصلی روش اخلاقی مقبول را می توان به شکل زیر بیان داشت:

- ۱- تاکید بر مطابقت و یا عدم مغایرت مباحث با کتاب و سنت
- ۲- تلاش در ارائه نظامی جامع که پاسخگوی همه پرسش های اخلاقی باشد
- ۳- ارائه تفسیری معتدل و هماهنگ از مفاهیم اخلاقی
- ۴- تقسیم و ترتیب منطقی مباحث اخلاقی در سه بخش مطالعات مبنایی، توصیفی و تربیتی
- ۵- توجه به ابزار تربیت اخلاقی و ترتیب طبیعی آنها و تاکید بر مشروعیت آنها
- ۶- استفاده از تجربیات علمی پیشگامان و پیش کسوتان در تهذیب اخلاق
- ۷- سعی در استخراج اصول و قواعد کلی اخلاق از خلال مصادیق وارد شده در کتاب و سنت
- ۸- تبیین دیدگاه اسلام در حوزه های مختلف رفتاری و ملکات نفسانی به طور مستقل و البته با توجه به تاثیر متقابل آنها
- ۹- توجه به تاثیر متقابل حوزه اندیشه، ملکات نفسانی و رفتار و کردار بر یکدیگر
- ۱۰- توجه به جایگاه عقل، گرایش های فطری و آثار و تجربیات عملی، در تفسیر و عمل به مفاهیم اخلاقی
- ۱۱- تاکید بر رشد هماهنگ و متوازن استعداد های اخلاقی و پرهیز از افراط و تفریط در آنها
- ۱۲- توجه به وضعیت و شرایط خاص مخاطبان در به کار بستن دستورهای اخلاقی

کلیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد

تقسیم مباحث اخلاق اسلامی

اخلاق در مفهوم اسلامی آن و در پرتو آنچه از طریق قرآن و رهگذر عترت طاهره (ع) به ما رسیده است، هم به پرسش های بنیادین علم اخلاق که امروز در فلسفه اخلاق از آنها گفت و گو می شود، پاسخ می دهد و هم انسان کامل و مطلوب را در حوزه صفات نفسانی و الگوهای مختلف رفتاری می نمایاند. افزون بر آن دو، راهکارها و راهبردهای علمی و اجرایی را برای رسیدن به انسان اسوه و عالیتین مقامات معنوی، نشان میدهد. بنابراین اخلاق اسلامی به طور طبیعی و منطقی، به سه فصل زیر تقسیم و ترتیب می یابد:

- ۱- برخی مباحث بنیادین و فلسفی اخلاق: واقعیت اخلاق و عناصر ضروری عمل اخلاقی و شناسایی آن
- ۲- توصیف زشتی ها و زیبایی های اخلاقی: هم به عنوان صفت نفسانی و هم در حوزه های مختلف رفتاری
- ۳- اخلاق تربیتی: تبیین شیوه ها و ابزارهای آراستن انسان به فضیلت ها و پیراستن او از رذیلت های اخلاقی.

لیه حقوق این اثر متعلق به مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی مجازی نور طوبی می باشد